

O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac - Stari grad 2019. godine

---

Belaj, Juraj

Source / Izvornik: **Annales Instituti Archaeologici, 2020, XVI, 122 - 134**

Journal article, Published version

Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:291:567300>

Rights / Prava: [Attribution 3.0 Unported](#)/[Imenovanje 3.0](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-12-20**

INSTITUT ZA
ARHEOLOGIJU

Repository / Repozitorij:

[RIARH - Repository of the Institute of archaeology](#)

Annales

Instituti

Archaeologici

XVI - 2020

Godišnjak

*Instituta za
arheologiju*

Nakladnik/Publisher

INSTITUT ZA ARHEOLOGIJU
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY

Adresa uredništva/Editor's office address

Institut za arheologiju/Institute of Archaeology
HR-10000 Zagreb, Ulica Ljudevita Gaja 32
Telefon/phone 385 (0) 1 6150250
fax 385 (0) 1 6055806
e-mail: iarh@iarh.hr
http://www.iarh.hr

Glavni i odgovorni urednik/Editor in chief

Marko Dizdar

Uredništvo/Editorial board

Katarina Botić, Hrvoje Kalafatić, Ana Konestra, Siniša Krznar, Andreja Kudelić, Bartul Šiljeg, Asja Tonc, Marina Ugarković, Mario Gavranović (Austrija), Boštjan Laharnar, Alenka Tomaž (Slovenija), Vesna Bikić, Perica Špehar (Srbija), Miklós Takács (Mađarska)

Izdavački savjet/Editorial committee

Jura Belaj, Marko Dizdar, Saša Kovačević, Goranka Lipovac Vrkljan, Daria Ložnjak Dizdar, Branka Migotti, Ivana Ožanić Roguljić, Ante Rendić Miočević, Tajana Sekelj Ivančan, Tihomila Težak Gregl, Tatjana Tkalčec, Željko Tomičić, Ante Uglešić, Snježana Vrdoljak

Lektura/Language editor

Ivana Majer i Marko Dizdar (hrvatski jezik/Croatian)

Prijevod na engleski/English translation

Marko Maras, Kristina Deskar i autori / Marko Maras, Kristina Deskar and authors

Korektura/Proofreaders

Katarina Botić

Dizajn/Design

REBER DESIGN

Računalni slog/Layout

Hrvoje Jambrek

©Institute of archaeology, Zagreb 2020.

Annales Instituti Archaeologici uključeni su u indeks/
Annales Instituti Archaeologici are included in the index:
Clarivate Analytics services – Emerging Sources Citation Index
SciVerse Scopus – Elsevier, Amsterdam

Ovaj rad licenciran je pod Creative Commons Attribution By 4.0 međunarodnom licencom /
This work is licenced under a Creative Commons Attribution By 4.0 International Licence

SADRŽAJ

Arheološka istraživanja

- 8**   **Andrea Rimpf**
Anita Rapan Papeša
Marko Dizdar

Rezultati zaštitnih istraživanja kasnoavarodobnoga groblja Šarengrad – Klopare 2019. godine

- 18**   **Marko Dizdar**

Rezultati istraživanja u Lovasu (zapadni Srijem) 2019. godine – Kasnohalštatsko i ranolatensko groblje

- 31**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Marko Dizdar

Prilog poznavanju topografije Sotina (*Cornacum*) u rimsko doba

- 39**   **Boris Kratofil**
Marko Dizdar
Hrvoje Vulić

Zaštitno arheološko istraživanje rimskodobnoga tumula 1 u Starim Jankovcima 2017.–2019. godine

- 54**   **Katarina Botić**

Kasnoneolitičko naselje Bršadin – Pašnjak pod selom, krono-stratigrafski prikaz tri sezone arheoloških istraživanja

- 71**   **Ivana Ožanić Roguljić**
Bartul Šiljeg
Hrvoje Kalafatić

Prilog poznavanju topografije teritorija kolonije Elije Murse unutar dnevne zone kretanja (*cotidianus excursus*)

- 78**   **Dženi Los**

Rezultati zaštitnih arheoloških istraživanja lokaliteta AN 6 Hermanov vinograd 1 na trasi južne obilaznice grada Osijeka

- 90**   **Dženi Los**

Rezultati arheološkoga istraživanja lokaliteta AN 2 Beli Manastir – Popova Zemlja

- 103**   **Saša Kovačević**

Nova Bukovica – Sjenjak 2019. godine

CONTENTS

Archaeological Excavations

- 8**   **Andrea Rimpf**
Anita Rapan Papeša
Marko Dizdar

The results of the rescue excavations of the Late Avar Age cemetery of Šarengrad – Klopare in 2019

- 18**   **Marko Dizdar**

Research results in Lovas (Western Sirmia) in 2019 – The Late Hallstatt and the Early La Tène cemetery

- 31**   **Daria Ložnjak Dizdar**
Marko Dizdar

A contribution to the understanding of the topography of Sotin (Cornacum) in Roman period

- 39**   **Boris Kratofil**
Marko Dizdar
Hrvoje Vulić

Rescue archaeological excavations of the Roman age tumulus 1 in Stari Jankovci in 2017–2019

- 54**   **Katarina Botić**

Late Neolithic settlement Bršadin – Pašnjak pod selom, chronostratigraphic sequence of three seasons of archaeological research

- 71**   **Ivana Ožanić Roguljić**
Bartul Šiljeg
Hrvoje Kalafatić

Contribution to the topography of the territory of the colony Aelia Mursa within the daily movement zone (cotidianus excursus)

- 78**   **Dženi Los**

Results of the rescue archaeological excavations of the site AN 6 Hermanov Vinograd 1 on the southern bypass route of the city of Osijek

- 90**   **Dženi Los**

Results of the archaeological excavations of the site AN 2 Beli Manastir – Popova Zemlja

- 103**   **Saša Kovačević**

Nova Bukovica – Sjenjak in 2019

108 Marko Dizdar

Rezultati istraživanja groblja latenske kulture Zvonimirovo – Veliko polje u 2019. godini

108 Marko Dizdar

Research results of the La Tène culture cemetery at Zvonimirovo – Veliko polje in 2019

**114 Daria Ložnjak Dizdar
Marko Dizdar
Mario Gavranović
Marija Mihaljević**

Dolina na Savi – istraživanje naselja 2019. godine i osvrt na korištenje krajolika uz Savu u kasnome bronzanom dobu

**114 Daria Ložnjak Dizdar
Marko Dizdar
Mario Gavranović
Marija Mihaljević**

Dolina na Savi – Excavations of the settlement in 2019 and an overview of the use of landscape along the River Sava in the Late Bronze Age

122 Juraj Belaj

O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2019. godine

122 Juraj Belaj

On the archaeological excavations of the chapel of the Knights Hospitaller at the site of Pakrac – Stari Grad in 2019

**135 Branko Mušič
Barbara Horn
Filip Matijević
Ivan Valent
Tajana Sekelj Ivančan**

Geofizička istraživanja arheoloških nalazišta s pretpostavljenom željezarskom djelatnošću na primjeru lokaliteta Bakovčice, Nadbarice i Ždala

**135 Branko Mušič
Barbara Horn
Filip Matijević
Ivan Valent
Tajana Sekelj Ivančan**

Geophysical research of archaeological sites with presumed iron-working activity on the example of the sites of Bakovčice, Nadbarice, and Ždala

143 Tena Karavidović

Močvarna željezna ruda – eksperimentalno testiranje utjecaja prženja rude na postupak taljenja i krajnji proizvod

143 Tena Karavidović

Bog iron ore – experimental testing of the impact of ore roasting on the melting process and the end product

153 Saša Kovačević

Zaštitna arheološka istraživanja tumula 1 – Gomile u Jalžabetu u 2019. godine

153 Saša Kovačević

Rescue archaeological excavations of tumulus 1 – Gomila in Jalžabet in 2019

159 Saša Kovačević

IRON-AGE-DANUBE INTERREG DTP 2019. u Jalžabetu: Od istraživanja i očuvanja do prezentacije i održive uporabe arheoloških spomenika, lokaliteta i krajolika

159 Saša Kovačević

IRON-AGE-DANUBE INTERREG DTP 2019 in Jalžabet: From research and preservation to the presentation and sustainable use of archaeological monuments, sites, and landscapes

**163 Luka Štefan
Sebastijan Stingl
Tomislav Čanković
Jelena Maslač
Sanja Sekulić
Maja Mrvelj**

Topografija i reambulacija Žumberačkoga gorja

**163 Luka Štefan
Sebastijan Stingl
Tomislav Čanković
Jelena Maslač
Sanja Sekulić
Maja Mrvelj**

Topography and revision of the Žumberak range

180 Andreja Kudelić Nikolina Bencetić Snježana Vrdoljak	180 Andreja Kudelić Nikolina Bencetić Snježana Vrdoljak
Kasno brončano i rano željezno doba na gradini Crkvišće – Bukovlje	<i>Late Bronze and Early Iron Age at the hillfort of Crkvišće – Bukovlje</i>
201 Gaetano Benčić Ana Konestra Enrico Cirelli	201 Gaetano Benčić Ana Konestra Enrico Cirelli
Stari Tar/Tarovec (St. Blek, Tar) – pokušaj tipološke i funkcionalne interpretacije sakralnoga sklopa unutar srednjovjekovnoga naselja	<i>Stari Tar/Tarovec (St. Blek, Tar) – attempt at a typological and functional interpretation of the sacral complex within the medieval settlement</i>
219 +Tihomir Percan James C. M. Ahern Darko Komšo Siniša Radović Mario Novak Katarina Gerometta Lia Vidas Ivor Janković	219 +Tihomir Percan James C. M. Ahern Darko Komšo Siniša Radović Mario Novak Katarina Gerometta Lia Vidas Ivor Janković
Istraživanja u Ljubićevoj pećini kraj Marčane u sezoni 2020.	<i>Excavations in Ljubićevo Pećina near Marčana in the 2020 season</i>
229 Ana Konestra Fabian Welc Paula Androić Gračanin Kamil Rabięga Bartosz Nowacki Agnese Kukela	229 Ana Konestra Fabian Welc Paula Androić Gračanin Kamil Rabięga Bartosz Nowacki Agnese Kukela
Tipologija i organizacija otočnih naselja Raba kroz dijakronijski pristup – Prvi podaci multidisciplinarnih istraživanja	<i>Rab island settlement typology and organisation through a diachronic approach – First data from a multidisciplinary research</i>
245 Lujana Paraman Marina Ugarković Martin Steskal	245 Lujana Paraman Marina Ugarković Martin Steskal
Terenski pregled i dokumentiranje gradinskih nalazišta na širem trogirskom području u 2019. godini kao uvod u sustavno istraživanje Hiličkoga poluotoka	<i>Field survey and documenting of hillfort sites in the wider Trogir area in 2019 as an introduction to a systematic research of the Hyllean peninsula</i>
269 Maja Zeman Ana Marinković Ivana Ožanić Roguljić Marina Šiša Vivek Suzana Damiani	269 Maja Zeman Ana Marinković Ivana Ožanić Roguljić Marina Šiša Vivek Suzana Damiani
Preliminarna analiza rezultata aktivnosti istraživačko-edukacijskoga projekta Otkrivanje starih dubrovačkih katedrala (2018.–2020.)	<i>Preliminary analysis of activity results for the research and educational project Discovering the Old Dubrovnik Cathedrals (2018–2020)</i>

Kratki izvještaji o istraživanjima

283-301

Short field reports

283-301

**Ostala znanstvena djelatnost
Instituta za arheologiju**

302-314

**Additional scientific activity of the
Institute**

302-314

Arheološka istraživanja

Archaeological Excavations

1. Šaregrad – Klopare
2. Lovas – Ulica A. Starčevića
3. Sotin
4. Stari Jankovci – Jankovačka Dubrava
5. Bršadin – Pašnjak pod selom
6. Osijek
7. Osijek – Hermanov vinograd
8. Beli Manastir – Popova zemlja
9. Nova Bukovica – Sjenjak
10. Zvonimirovo – Veliko polje
11. Dolina – Babine Grede
12. Pakrac – Stari grad
13. Ždala – Telek
14. Virje – Sušine i Volarski breg
15. Bakovčice – Velike livade 1 i Nadbarice 1
16. Hlebine – Velike Hlebine i Dedanovice
17. Jalžabet – Gomila
18. Žumberačko gorje
19. Bukovlje – Crkvišće
20. Tar – Stancija Blek
21. Marčana – Ljubićeva pećina
22. Rab – Lopar
23. Trogir
24. Dubrovnik

O arheološkim istraživanjima ivanovačke kapele na lokalitetu Pakrac – Stari grad 2019. godine

On the archaeological excavations of the chapel of the Knights Hospitaller at the site of Pakrac – Stari Grad in 2019

JURAJ BELAJ
Institut za arheologiju
Ulica Ljudevita Gaja 32
HR-10000 Zagreb
jbelaj@iarh.hr

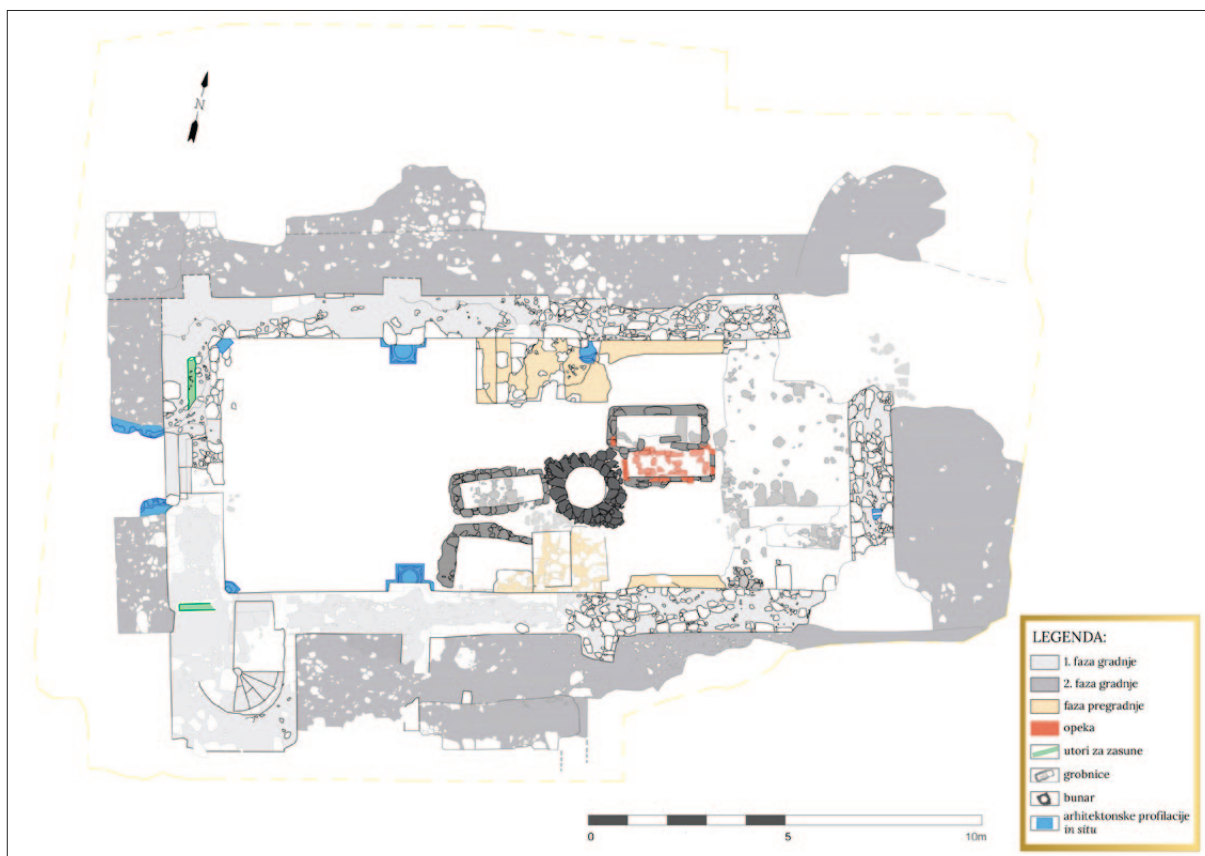
Primljeno: 15. 07. 2020.
Prihvaćeno: 19. 11. 2020.

Tijekom lipnja i srpnja 2019. godine Institut za arheologiju proveo je treću kampanju arheoloških istraživanja na lokalitetu Pakrac – Stari grad usredotočenu na pronađene ostatke gotičke ivanovačke kapele koja se nalazila u dvorištu njihova grada, odnosno – još ranije – u sklopu njihova domusa. Ustanovljeni su ostaci dviju osnovnih faza gradnje kapele. U prvoj, ranogotičkoj fazi, jednobrodna kapela, dimenzija oko 16 x 6,5 m, građena je od fino obrađenih klesanaca. Imala je četiri para polustupova koji su nosili križno-rebrasti svod. Istodobno je uz nju sagrađeno i vretenasto stubište, a u istočnome zidu uočeni su tragovi sakrarija. Profilacije svodnih rebara bademastoga presjeka te baze polustupova datiraju ovu fazu u prvu polovicu 13. stoljeća. U drugoj, kasnogotičkoj fazi kapele, zidovi su izvana podebljani te im je debljina otprilike udvostručena, a istočno uz kapelu dodana je cilindrična kula. Izveden je i novi portal koji datira oko 1500. godine. Čini se da je kapela, osobito njezin istočni dio, prije toga preuređenja bila vrlo snažno oštećena, možda čak i srušena pa ponovno građena, no ta će se pretpostavka morati provjeriti u narednim kampanjama. U kapeli je istraženo i nekoliko grobova i grobnica. Većina najkasnije pokopanih pokojnika bila je, čini se, ekshumirana prigodom napuštanja kapele.

Cljučne riječi: Pakrac, viteški redovi, ivanovci, gotička arhitektura, kapela, cilindrična kula, kasni srednji vijek, grobovi

In June and July 2019, the Institute of Archaeology undertook the third campaign of archaeological excavations at the site of Pakrac – Stari Grad, focusing on the found remains of the Gothic chapel of the Knights Hospitaller that used to stand in the courtyard of their town or, earlier, within their domus. Remains of two basic phases of the construction of the chapel have been identified. In the first, early Gothic phase, a single-nave chapel measuring around 16 x 6.5 m was built of finely worked stone. It had four pairs of half-pillars that supported a cross-ribbed vault. An adjacent spindle staircase was built at the same time; also, traces of a sacrum were observed in the east wall. The almond-sectioned design of the vault ribs and the base of the half-pillars date this phase to the first half of the 13th century. In the second, late Gothic phase of the chapel, the walls were thickened on the outside, which made them approximately two times thicker, and a cylindrical tower was added to the east of the chapel. A new portal was built around the year 1500. The chapel, especially its eastern part, seems to have been badly damaged before that renovation, maybe even demolished and rebuilt, but we will have to verify this assumption in future campaigns. Several graves and tombs were uncovered in the chapel. Most of the dead who were the last to be buried there seem to have been exhumed when the chapel was abandoned.

Keywords: Pakrac, the military orders, Knights Hospitaller, Gothic architecture, chapel, cylindrical tower, Late Middle Ages, graves

Sl. 1 Tlocrt kapele u sondi 1 s vidljive dvije faze gradnje (izradile: V. Gligora, J. Maslač)

Fig. 1 Ground plan of the chapel in trench 1 with two visible construction phases (made by: V. Gligora, J. Maslač)

Tijekom lipnja i srpnja 2019. godine Institut za arheologiju proveo je treću kampanju arheoloških istraživanja na lokalitetu Pakrac – Stari grad u samome centru grada Pakraca.¹ Nastavak je to arheoloških istraživanja koja je Institut za arheologiju započeo 2017. godine na poticaj grada Pakraca i Muzeja grada Pakraca. Već je krajem prve kampanje, kada su otvorene tri probne sonde, na osnovi određenih karakteristika otkrivenih zidova pretpostavljeno da su u sondi 1 pronađeni ostaci gotičke ivanovačke kapele koja se nalazila u dvorištu njihova grada, odnosno – još ranije – u sklopu njihova *domusa*. Ta je pretpostavka potvrđena u drugoj kampanji,² već u potpunosti usredotočenoj na ovu sondu, tako da je i u ovoj, trećoj kampanji zadržan fokus na njoj.³ U radu⁴ će se prikazati najvažniji nalazi iz treće kampanje, poduzete 2019. godine, te ponuditi nekoliko preliminarnih zaključaka koji iz njih proizlaze. No, prvo ćemo se vrlo sažeto osvrnuti na ranije uočene značajke kapele.

KRATAK OSVRT NA REZULTATE ISTRAŽIVANJA KAPELE 2017. I 2018. GODINE

U početku je važno podsjetiti da su ustanovljeni ostaci dviju osnovnih faza gradnje kapele (sl. 1). U prvoj, ranogotičkoj fazi jednobrodna kapela je građena od fino obrađenih klesanaca. Zidovi su joj debljine oko 146 cm (zapadni ili pročelni zid), odnosno oko 107–111 cm (istočni, sjeverni i južni zid iznad razine sokla, ispod te razine oko 116 cm), a bili su ojačani potpornjacima. Uz bočne zidove pronađene su baze polustupova. Kapela je, naime, imala četiri para polustupova koji su nosili križno-rebrasti svod. Do sada su pronađene baze četiriju polustupova, pri čemu su tri ugaone baze nepovratno uništene. Imala je, prema tome, tri traveja. Zapadni i središnji travaj dužine su 4,69 m, a istočni 6,62 m. Čitava kapela dugačka je (unutrašnje mjere) 16 m, dok joj širina varira od 6,43 (zapadni travaj), preko 6,48 (središnji) do 6,27–6,36 m (istočni). Ta neujednačenost je možda posljedica rušenja i obnavljanja dijelova kapele. Na zidovima te bazama polustupova mjestimično se daju uočiti tragovi boje na tankome premazu vrlo fine žbuke. U jugozapadnome kutu iz kapele ulazilo se u vretenasto stubište sagrađeno istodobno s kapelom. Duž zidova, potpornjaka te stubišta izvana teče sokl. Sačuvani su i utori smješteni unutar zidova za uvlačenje zasuna kojima su se osiguravala vrata glavnoga ulaza u kapelu (Belaj 2019: 103, sl. 102) te ona prema stubištu.⁵

1 Arheološka istraživanja vodio je dr. sc. Juraj Belaj, znanstveni savjetnik Instituta za arheologiju, a zamjenica voditelja bila je dipl. arheologinja Tea Lokner iz Muzeja grada Pakraca. U istraživanjima su sudjelovali dr. sc. Siniša Krznar, dipl. arheolozi Sebastijan Stingl, Annemarie Savi te Valerija Gligora i Jelena Maslač (obrt Valdir), kao i studenti arheologije Krešimir Vacek, Marin Emić i Valentina Lončarić. Uz njih je bilo angažirano i četvero fizičkih radnika i radnica koje je osigurao Grad Pakrac. Grad je osigurao i bager za uklanjanje površinskih slojeva i šute. Istraživanja su financirana sredstvima Ministarstva kulture Republike Hrvatske i Grada Pakraca.

2 O rezultatima prve dvije kampanje iz 2017. i 2018. godine opširnije u: Belaj 2018; 2019.

3 Sonda je smještena u južnome dijelu parkirališta između zgrade Poglavarstva grada i Policije, na k.č. br. 449/1 k.o. Pakrac.

4 Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost istraživačkim projektom *Razvoj i naslijeđe viteških redova u Hrvatskoj* (milOrd) (HRZZ, IP-2019-04-5513).

5 U utoru za zasun glavnih vrata, širine oko 20 i pretpostavljene dužine oko 163 cm, nalazila se dugačka drvena „kutija“ koja ga je osiguravala te omogućavala lakše klizanje. Prema otisku u žbuci na dnu utora, bila je sastavljena od 2,5 cm debelih dasaka. Na kraju utora nalazio se četvrtasti kamen (štoper) koji je zaustavljao uvlačenje zasuna. Sam svijetli otvor ulaza u kapelu bio je širok 138 cm. Na suprotnoj strani ulaza nalazi se slabije očuvan mnogo plići (20-ak cm) utor u kojega se zasun uglavljivao kad su vrata bila zaključana.

U drugoj, kasnogotičkoj fazi kapele (sl. 1) zidovi su izvana podebljani te im je debljina otprilike udvostručena. Na taj su način poništeni ranogotički potpornjaci i sokl – je li učinjen novi sokl još ne znamo, jer vanjsko lice zidova za sada nije istraživano. Istovremeno je uklonjen i križno-rebrasti svod (možda je bio srušen u nekoj napadu ili potresu?) te je zamijenjen nekim drugim rješenjem, možda tabulatom; uklonjeni su polustupovi koji više nisu imali nikakvu funkciju; položen je novi pod izveden opekama koji je barem dijelom prešao preko baza polustupova. I – što nam je vrlo važno – izveden je novi portal. Portal je pričvršćen na vanjski zid izvorne kapele. Dok izvorni portal nije sačuvan, od ovoga kasnijeg sačuvana su tri kamena ulomka: dva na sjevernoj i jedan na južnoj strani (Belaj 2019: 104, sl. 3). Izrađen je od steatita (njem. *speckstein*, engl. *soapstone*), kamena vrlo mekanoga i podatnoga kada se tek izvadi, a kasnije otvrdne. Bio je izuzetno bogato profiliran te se profiliranje portala uspinje izravno iz baze u obliku nagiba, a žljebovi su dodatno profilirani s centralno postavljenim polutoroznim profilom. I prije detaljne stilske analize⁶ možemo reći kako se svojim značajkama uklapa u korpus radova kasne gotike, a od analogija navodimo portale u Vočinu (Vukičević-Sarmadžija 2013) i na pavlinskoj „Beloj crkvi” na Moslavačkoj Gori (Pisk 2017). Datira se oko 1500. godine. Čini se da je istom prilikom, ili nedugo potom, istočno uz kapelu dodana i cilindrična kula, no tu je pretpostavku potrebno provjeriti u nadolazećim kampanjama. Tim je zahvatom kapela bila dodatno snažno utvrđena, odnosno pretvorena je u „crkvu-utvrdu” s čak preko 420 cm širokim istočnim zidom i ostalim zidovima širine 270–325 cm, što i nije neobično s obzirom na približavanje osmanlijske opasnosti.

O REZULTATIMA ISTRAŽIVANJA 2019. GODINE

Tijekom istraživanja kapele 2019. godine sonda 1 je postupno, tijekom radova, proširivana: za oko 1 m prema jugu, 6,5 m prema istoku te 4 m prema sjeveru,⁷ kako bi se stekao uvid u kompletni tlocrt kapele te njen odnos prema pojedinim eventualnim susjednim objektima. Time je otkriven istočni zid kapele. Osim toga, potvrđena je ranija pretpostavka kako je na kapelu, u njenome istočnom dijelu, bila pridodana cilindrična kula čije smo zidove počeli otkrivati u sjeveroistočnome kutu sonde. Otkriveno je južno, vanjsko lice vretenastoga stubišta te su evidentirane još neke dograđene strukture južno uz kapelu, a, čini se, i sjeverno od nje.

Sačuvani ostaci kapele ne pružaju sasvim homogenu sliku, kako zidova, tako i unutrašnjosti kapele. Istočni se od zapadnoga dijela razlikuje po mnogim značajkama (zidovi su razgrađeni do veće dubine, nedostaje podnica od opeke i slojevi ispod nje...), a i središnji dio kapele je po mnogočemu specifičan. Premda se ovi „dijelovi” kapele ne podudaraju sasvim s njenom podjelom na traveje, radi lakšega snalaženja prostor kapele prikazat ćemo po travejima.

Zapadni travej

U zapadnome traveju kapele ostala je sačuvana podnica od opeke, otkrivena u prošloj kampanji (Belaj 2019: 104, sl. 4, 105, sl. 5). Nakon što smo ju uklonili, ispod nje nailazili smo na različite slojeve: zelenkastoga pijeska u

kojem je pronađena željezna kugla promjera 7,2/7,5 cm,⁸ zatim tamne sivosmede nabijene zemlje, nabijene bijele žbuke te šute. Na dnu potonjeg sloja nalazilo se urušenje (sl. 2) u kojemu je uočeno više ulomaka profiliranoga kamena, među njima ulomaka svodnih rebara. Potom slijedi tanki sloj žbuke te sloj zelenkaste gline i sloj tamne, masne zemlje koji se pruža otprilike po sredini, u smjeru istok – zapad. Istraživanje dva potonja sloja tek predstoji. U pojedine slojeve, osobito u sloj nabijene bijele žbuke, bile su ukopane rupe različitih promjera.

U urušenjima je pronađeno više ulomaka svodnih rebara bademastoga presjeka tipičnih za 13. stoljeće (sl. 3). Rebra s bademastim profilom vjerojatno su najranija rebra koja su korištena u izgradnji rebrastih lukova. Već i prema hrvatskim analogijama,⁹ spomenimo franjevačku crkvu u Našicama (Horvat 1977: 6, sl. 1.e; Ivanušec 2010: 76), crkvu sv. Petra u Novom Mjestu kraj Zeline (Horvat 1977: 5–6, sl. 1.a), dominikansku crkvu u Čazmi (Horvat 1989: 74, sl. 117), cistercijsku crkvu u Topuskom (Horvat 1989: 62, sl. 94; 1996: 125, 130, sl. 12, 132, sl. 16.C; 2005: 17) te bočno rebro templarske crkve u Gori (Miletić 1996: 145, sl. 45), pakračka se rebra lako datiraju u vrijeme gradnje izvorne crkve, na početak 13. stoljeća.¹⁰ Iz navedenoga možemo zaključiti da smo sada došli otprilike do sloja iz vremena neposredno prije rušenja svodova gotičke kapele. Nakon rušenja križno-rebrastih svodova, kapela je na neki drugi način bila svođena, polustupovi više nisu postojali, a preko njihovih baza je, nakon što je pod bio dodatno nasut spomenutim slojevima, položen pod od opeke. Podnica od opeke (ali i slojevi koji su se nalazili iznad nje) bila je oštećena u zapadnim kutovima. Jače je oštećena velikim ukopom u sjeverozapadnome kutu koji je dopirao sve do ulaza. U njemu smo, ispod velike količine životinjskih kostiju istraženih prošle godine, ove godine pronašli ukopana dva čitava konja (sl. 4) te dijelove trećega. Ovaj ukop možemo datirati pronađenom lulom s poklopcem (sl. 5) u početak 19. stoljeća (Gačić 2011: 114–144).¹¹ Lula je izrađena u kalupu i naknadno ukrašena, austrijsko-ugarskoga tipa i ugarskoga radioničkog kruga, a ima okruglu, diskoidnu bazu te izražen greben polukružnoga presjeka.

Nakon uklanjanja životinjskog ukopa nađena su još dva ukopa, jedan ispod drugoga. Niži ukop nije istražen do kraja jer nas je u tome spriječila voda koja je prodirala pri dnu. No, zanimljiva se pokazala situacija u njegovome istočnom profilu gdje se u sloju ispod sloja gline uočena dva drvena ljesa unutar kojih se vide kosti pokojnika (grobovi 6 i 7). Daske ljesova su neobičajeno dobro očuvane, vjerojatno je specifično anoksično okruženje uzro-

6 U pripremi je, u suradnji s dr. sc. Ivom Papić (Ministarstvo kulture i medija – Konzervatorski odjel Osijek), detaljna obrada arhitektonskih elemenata pronađenih u istraživanjima pakračkoga Starog grada, koja će biti objavljene u zasebnom radu.

7 Dimenzija sonde na početku istraživanja iznosila je oko 17,50 x 14,20 m, a na kraju oko 24 x 19 m (456 m²).

8 Prije završene konzervacije teško je odrediti je li riječ o kuglama topuza, željeznim topovskim kuglama ili nečem trećem. Sličan nalaz nađen je i prošle godine u žbuci iznad poda. Zanimljiv podatak nalazimo u Viencu iz 1880. godine: *Presvjetli g. ministarjalni savjetnik kod trgovačkoga ministarstva hrv. ug. Vočinčić, rođeni Pakračanin imade po pripovijedanju Iličevu dva krasna buzdovana i drugog oružja, izkopanoga u Pakracu i okolini mu, ter nadjenih tude novaca* (Pliverić 1880: 259). Možda je riječ o ministarskome savjetniku Stjepanu Vočinčiću (†29. ožujka 1889. u Budimpešti), dok je spomenuti Ilić najvjerojatnije Luka Ilić Oriovčanin, folklorist i etnograf (Oriovac, 15. X. 1817 – Novska, 4. II. 1878).

9 Vidjeti bilj. 6.

10 Spomenimo još dva rebra s bademastom profilacijom: Jedno je pronađeno prigodom istraživanja Maškovića Hana, a najvjerojatnije potječe iz templarske crkve s nedaleke Vranske utvrde. Čuva se u Zbirci u Maškovića Hanu. Na uvidu u materijal zahvaljujemo se kolegi Marku Meštrovu. Drugo rebro nađeno je u zidu crkve u selu Dragović blizu Čakovca, ulomak je izgubljen, no sačuvan je u crtežu E. Krambergera (u planoteci Ministarstva kulture i medija, djelomično objavljen u: Dobronić 1984: 122, slika gore lijevo, desni ulomak). Na crtežu stoji napomena „sad u fundamentu susj. drvenjare”. Na kopiji crteža zahvaljujemo Z. Horvatu (v. i: Horvat 1992: 74, sl. 80.i, 75, bilj. 58).

11 Zahvaljujemo kolegi Jeri Drpiću na analizi lule.

Sl. 2 Urušenje u zapadnome traveju (snimila: V. Gligora)

Fig. 2 Collapsed material in the western nave (photo by: V. Gligora)

Sl. 3 Ulomak svodnoga rebra bademastoga presjeka (snimila: V. Gligora)

Fig. 3 Fragment of an almond-shaped vault rib (photo by: V. Gligora)

kovalo njihovu ovako dobru očuvanost.¹²

Tijekom istraživanja otkopane su u cijelosti pojedine baze polustupova. Polustupovi su kružni i djelomično pričvršćeni na površinu širokoga izbočenog zida uz kojega

su prislonjeni. Baze su pronađene na razmeci zapadnoga i središnjega traveja, uz sjeverni i južni zid, a još jedna manja baza pronađena je u jugozapadnome kutu kapele, uz ulaz u stubište. Potonja ima šapu (fr. *griffe*) oblikovanu poput zoomorfne njuške i očiju (sl. 6). Ostale kutne baze su, na žalost, uništene, a od one u sjeverozapadnome kutu ostao je tek dio temelja. Vidljiva je i baza uz sjeverni zid, na razmeci središnjega i istočnoga traveja. Oštećena je i preslojena mlađom kamenom strukturom (kasnijim trijumfalnim lukom?). Ostaje nada da ćemo i nasuprotnu bazu pronaći u narednim kampanjama. Baze se sastoje od dva isturena torusa s profilima i jednog trohila. Izuzetno su kvalitetno klesane, sa šapom koja se organskim putem spušta od trohila, donjega torusa i završava u obliku voluta na postolju (sl. 7). Na sačuvanim bazama mogu se uočiti i vrlo slabo očuvani tragovi boje. Šapa je uobičajeni element na bazama od 11. do 15. stoljeća, no podliježe stilskome razvoju, od linearnoga bizantskog stila do opsežne gotike. Organska šapa, poput ovih u Pakracu, razvija se na prijelazu iz 12. u 13. stoljeće, kako se može vidjeti na mnogim francuskim, mađarskim i hrvatskim primjerima,¹³ primjerice u ranome 13. stoljeću u Topuskom (Horvat 1989: 23, sl. 10).

Iz jugozapadnoga kuta kapele ulazilo se u vretenasto stubište. Ove je godine otkriveno kameno popločenje u pretprostoru stubišta te prag i donji dijelovi dovratnika na samome ulazu u njega (sl. 8). Do određenoga nivoa otkriveno je i vanjsko lice zidova stubišta čiji su kutovi bili u većoj mjeri oštećeni. Uz jugoistočni ugao pronađen je kameni kuglasti projektil promjera 17/18 cm (sl. 9). Zbog relativne preciznosti

12 Uzorci drva i kosti iz groba 7 poslani su na analizu radioaktivnoga ugljika.

13 Vidjeti bilj. 6.

Sl. 4 Ukopi konja u sjeverozapadnome kutu (snimio S. Stingl)

Fig. 4 Buried horses in the north-western corner (photo by: S. Stingl)

Sl. 5 Lula s poklopcem (snimila: T. Lokner)

Fig. 5 Pipe with a lid (photo by: T. Lokner)

izrade, vjerojatnije je bio ispaljivan iz topa, nego li iz katapultula. Slični su projektili, korišteni prilikom topničkih opsada, nalaženi i na drugim hrvatskim utvrdama, primjerice Gorbonoku (Čimin 2020: 180–181), Velikom Taboru (Horjan 2007: 91, kat. br. 70), Virovitici (Salajić 2010: 359, sl. 24) i Ružici (Radić, Bojčić 2004: 154). Tri kamena kuglasta projektila različitih kalibara (8,6/9,6; 10/11,9; 23 cm) i neujednačene vrsnoće izrade, ali i očuvanosti, pronašli smo u Pakracu i 2017. godine unutar velike kule u sondi 3 u slojevima urušenja (Belaj 2018: 58). Moguće je da su pojedini projektili preostali nakon neke

Sl. 6 Manja baza polustupa u jugozapadnome kutu kapele, uz ulaz u stubište (snimio: J. Belaj)

Fig. 6 Smaller base of the half-pillar in the south-western corner of the chapel, next to the entrance to the staircase (photo by: J. Belaj)

Sl. 7 Baza polustupa na razmeđu zapadnoga i središnjega traveja (snimio: J. Belaj)

Fig. 7 Base of the half-pillar on the dividing line between the western and central nave (photo by: J. Belaj)

Sl. 8 Kameno popločenje u predprostoru stubišta te prag i najdonji dijelovi dovratnika na samome ulazu u njega (snimio: J. Belaj)

Fig. 8 Stone paving in the vestibule of the staircase and the threshold and lowest parts of the door jamb at the very entrance to it (photo by: J. Belaj)

Sl. 9 Kameni kuglasti projektil pronaden s vanjske strane stubišta (snimila: V. Gligora)

Fig. 9 Spherical stone projectile found on the exterior of the staircase (photo by: V. Gligora)

Sl. 10 Kamenom zidana grobnica s kamenom podnicom, naknadno probijena ukopom za stup (snimila: V. Gligora)

Fig. 10 Stone masonry tomb with a stone floor, later drilled to make a posthole (photo by: V. Gligora)

topničke opsade Pakraca tijekom ratova s Osmanlijama,¹⁴ ili još ranije, tijekom građanskoga rata i raznih borbi za prioratske posjede – primjerice 1440. godine kada su se pod Pakracom sukobile čete Ivana Talovca, upravitelja prioratskih imanja i Jana Vitovca, vrhovnog vojskovođe knezova Celjskih (Herman Kaurić 2004: 65).¹⁵

Središnji travaj

U središnjem travaju situacija je bitno drukčija: podnica od opeka očuvana je tek u sjeverozapadnome kutu. U ostalome dijelu je nema jer je pod bio u većoj mjeri oštećen i povaden u smjeru zapada. Dakle, ne možemo znati je li se pod od opeka pružao i dalje prema istoku zaobilazeći kamene ploče položene uz sjeverni zid koje vjerojatno nisu bile podnica već ostatak postamenta baze bočnoga oltara. Sudeći prema slojevima koji su se nalazili ispod podnice od opeke, a koji se rasprostiru i dalje prema istoku, čini se da je njome bio popločen i središnji travaj.

Ono što ovaj prostor ponajviše izdvaja su brojne kamene strukture pronađene u njemu. Najmlađa među njima je kružni, suhozidom sazidan bunar. On je vidljiv još na fotografiji iz 1953. godine koja je nastala tijekom izgradnje zgrade Općine Pakrac, a čuva se u Muzeju grada Pakraca. Njegova skoro pa centralna pozicija unutar kapele vjerojatno je slučajna jer možemo pretpostaviti kako je nastao kada su ostaci kapele već bili uklonjeni. Zbog čega je bunar kopan upravo na tome mjestu, za sada nije moguće odgovoriti. Dijelovi njegove strukture uklanjani su malo po malo tijekom iskopavanja kako ne bi došlo do urušavanja njegove strukture, ali i okolnih slojeva. Juž-

no od bunara, vrlo plitko, u sloju rahle pjeskovite zemlje s primjesama cigle i kamenčića, uočen je jedan od očito mlađih grobova, dječji grob 2.¹⁶ Prije detaljne antropološke analize možemo reći da kosti pripadaju malome djetetu, ne starijem od godine dana, a možda čak i o fetusu. Poznata je pojava da se nekrštena ili neželjena djeca, bez obzira radi li se o pobačenom, mrtvorodenom ili čak čedomorstvu, pokapaju kriomice izvan župnoga groblja, na drugim osobitim mjestima za koja se u puku vjerovalo da nose stanovitu svetost.¹⁷ Ruševine starijih crkava svakako su takva mjesta.

Zapadno uz bunar nađena je kamenom zidana grobnica s kamenom podnicom koja je naknadno bila probijena ukopom za neki stup (sl. 10). Na zapadnome dijelu podnice ove grobnice nađeni su ostaci drveta, vjerojatno od lijesa, no kosti nisu pronađene. Posmrtni ostaci vjerojatno su bili ekshumirani prigodom napuštanja kapele, prije dolaska Osmanlija, iz čega možemo zaključiti da se radi o jednom od posljednjih grobova ukopanih u nju.¹⁸

Južno od nje, prislonjena uz južni zid kapele, nalazila se još jedna zidana grobnica. Iznad nje, u sloju zemlje i urušenja, pronađen je ukrasni okov za korice najvjerojatnije nabožne knjige (sl. 11). To je osobito zanimljiv i važan predmet jer je tipološki vrlo zahvalan za dataciju. Pripada perforiranom tipu s umbilikom i ukrasom nalik hrastovom listu. Vrlo je sličan okov pronađen je na nedalekoj Rudini u refektoriju benediktinske opatije sv. Mihovila Arkandela (Tomičić 2010: 498), a treći primjerak ovoga tipa pronađen u Hrvatskoj nađen je u Iloku (Tomičić 2010: 491, 495). Željko Tomičić, koji se detaljno

14 Pakrac je pod Osmanlijama bio od 1544. do 17. listopada 1691. kada je upravo „topovskom paljbom i jurišima“ vojska pukovnika Hofkirchena prisilila osmanlijsku posadu Pakraca na predaju (Herman Kaurić 2014: 510).

15 O novijoj povijesti pakračke utvrde, nakon odlaska vitezova ivanovaca, vidjeti u Herman Kaurić 2004 s opsežnom literaturom.

16 Uzorak kosti iz groba poslali smo na analizu radioaktivnoga ugljika.

17 Više o toj pojavi u Mašić 2002: 101; Sekelj Ivančan, Tkalčec 2003: 28 te osobito u radu Tkalčec 2016 s opsežnom literaturom.

18 Uzorak lijesa poslali smo na analizu radioaktivnoga ugljika.

Sl. 11 Ukrasni okov za korice knjige (snimila: T. Lokner)

Fig. 11 Decorative fitting for the binder of the book (photo by: T. Lokner)

Također se čini da su posmrtni ostaci ekshumirani.¹⁹ Vjerojatno je u svim ovakvim slučajevima bila riječ o uglednijim članovima zajednice. Na dnu ove grobnice nalazi se sloj žute gline – možda je riječ o zdravici – a u njenom jugoistočnome kutu kamena struktura za sada nepoznate namjene (sl. 12). Istočnije od ove grobnice, također prislonjene uz južni zid kapele, nalaze se zidane strukture pravokutnoga tlocrta. Njihove namjene u ovome stupnju istraživanja još nisu jasne, no situacija se u mnogočemu podudara s onom uz nasuprotni zid. Zapadnije strukture su vrlo plitko temeljene i široke te se možda radi o bazama bočnih oltara. Istočnije strukture su pak mnogo užte te djeluju poput zidova koji se pružaju prema sredini kapele. Položaj potonjih navodi na pomišljanje kako je riječ o ostacima trijumfalnoga luka koji bi bio izveden u nekoj kasnijoj fazi kada je svod kapele već bio porušen (sl. 13). Uz sjeverni zid može se vidjeti kako iz istočnije strukture “viri” vrlo oštećen ostatak baze polustupa. Možda se i na suprotnoj strani kapele kriju ostaci polustupa prislonjeni uz južni zid – tragovi mu do sada nisu uočeni. Sve ove pretpostavke tek će trebati provjeriti u narednim kampanjama.

Sl. 12 Kamenom zidana grobnica i kamena struktura u njoj (snimio S. Stingl)

Fig. 12 Stone masonry tomb, and the stone structure inside it (photo by: S. Stingl)

bavio ovom vrstom nalaza, datira ovaj tip u posljednja tri desetljeća 15. stoljeća i dovodi ih u vezu s djelovanjem kraljevskoga dvora u Budimu u doba vladavine Matije I. Korvina (1458. – 1490.) (Tomičić 2010: 498). Premda naoko sitan, ovo je vrlo važan element baštine grada Pakraca.

U zidanoj grobnici pronađeni su ostaci drvenih dasaka od lijesa, kao i tek nekoliko kosti dviju osoba. I ova, kao i grobnica nađena zapadno od bunara, svojom orijentacijom pomalo odudara od orijentacije kapele, što možda govori o nemarnijem te time recentnijem zahvatu.

Istočni travaj

Kapela završava zaključnim, istočnim zidom, koji nije sačuvan čitavom dužinom. Sačuvano je središnjih 4 m zida, a nedostaju mu upravo spojevi s bočnim zidovima kapele, tj. sami istočni uglovi kapele. Sačuvan je ipak otisak sjeveroistočnoga ugla i sjevernog potpornjaka sa soklom, u pridodanome zidu (sl. 14). Riječ je o podebljanju ranogotičkih zidova kapele, no ovdje ono poprima formu cilindrične kule (sl. 13).

Ovim otkrićem potvrđena je ranija pretpostavka kako je na kapelu, u njenome istočnom dijelu, bila pri-

¹⁹ Uzorke kostura iz grobnice poslali smo na analizu radioaktivnoga ugljika.

Sl. 13 Pogled na kapelu tijekom istraživanja (snimila: V. Gligora)

Fig. 13 View of the chapel during the excavations (photo by: V. Gligora)

Sl. 14 Sačuvani trag sjeveroistočnoga ugla i potpornjaka zajedno s njegovim soklom, vidljivi poput negativa u pridodanome zidu (snimio: J. Belaj)

Fig. 14 Preserved trace of the north-eastern corner and buttress with its plinth, visible like negatives in the added wall (photo by: J. Belaj)

Sl. 15 Kamenom zidana grobnica (gore) i opekom zidana grobnica (dolje) s ostacima pokojnika i tragovima lijesa (snimila: V. Gligora)

Fig. 15 Stone masonry tomb (above) and brick masonry tomb (below) with the remains of the dead and traces of the coffin (photo by: V. Gligora)

dodana cilindrična kula, upravo onako kako je prikazano na *Planu jednoga dijela pakračkoga starog dvorca i uz njega ležećih zgrada i zemljišta iz 1755. godine* kojega je izradio Franz Fink, nadšumar (Belaj 2019: 103). Ostaci kule poznati su s crteža još iz kraja 19. stoljeća, a pojedine kule s fotografija s početka 20. stoljeća. Premda je još prerano za takav zaključak, dojmimo da su do sada otkriveni zidovi kule zidani drukčije, kvalitetnije od ostalih zidova iz oko 1500. godine.

Intenzivnije oštećenje zidova, odnosno njihovo nepostojanje u istočnim uglovima kapele, podudara se sa zamišljenim pružanjem zapadnoga zida/temelja cilindrične kule. Vjerujemo da zid ne bi uništili graditelji već bi ga iskoristili. Na to upućuje i otisak gotičkih zidova sačuvan u nadograđenom zidu kule. Vjerojatnije se čini da je iskopan prilikom uklanjanja kule. Zato je, vjerojatno, ostao sačuvan središnji dio zaključnoga zida kojega su zidovi kule „zaobišli”. Sama kapela uklonjena je prije kule, na fotografijama njene ruševine se ne vide, a niti Szabo (1911; 1920) je ne spominje. Zaključni zid kapele je snažno podebljan s vanjske strane, snažnije nego ostali zidovi. I to podebljanje djeluje vrlo nemarno utemeljeno. Za sada ostaje nejasno zašto je to tako, pogotovo jer se čini da je kula pridodana kapeli istovremeno kada su joj zidovi podebljani, a istočni se zid time našao unutar kule.

Zidovi gotičke faze kapele u ovome traveju ne samo da su puno lošije očuvani, već ni ne izgledaju jednako lijepo, ne primjećuje se precizan rad klesara, a i sam materijal kao da nije jednako pomno odabiran. Štoviše, zidovi niti ne prate pravilnu liniju ustanovljenu u zapadnijem dijelu, kao da je kapela ovdje bila neznatno, ali ipak sužena (sl. 1; 13). Osim toga, zidove prate još uvijek vrlo plitko otkopane strukture širine 31–35 cm. Sjeverna se u luku

širi prema eventualnoj bazi trijumfnoga luka. Možda to govori da je nastala u isto vrijeme – dakle prigodom naknadne preinake kapele. Izgled zidova ostavlja dojam da je istočni dio kapele bio, još prije preuređenja i dodavanja trijumfnoga luka, vrlo snažno oštećen, možda čak i srušen pa ponovno građen, no više ne onako kvalitetno. Za konkretnije zaključke je, ipak, još prerano. Naime, tek smo došli do nivoa gotičkih zidova u ovome traveju.

Unutrašnjost istočnoga traveja možemo podijeliti na dvije potpuno različite, poprečno položene zone slične širine (sl. 13). Zapadna je zona slična središnjem traveju po činjenici da se u njenome središnjem dijelu nalaze dvije zidane grobnice. Ipak, sloj u koji su ukopane je drukčiji od slojeva u središnjem traveju. Grobnice se nalaze sjeveroistočno od bunara. Sjeverna od ovih grobnica građena je od kamena, a južna, koja ju je presjekla, od opeke. Izgradnjom bunara je, pak, oštećena južna grobnica. U sjevernijoj grobnici nađeno je tek nekoliko kostiju. Na dnu se nalazila glina, a poprečno su bila položena dvije kamene grade – podloga za polaganje lijesa. U južnoj grobnici, na podnici od opeke, pronađen je lijes te ljudske kosti u anatomske položaju.²⁰ Kostur je sačuvan od pojasa na niže, a gornji dio bio je uništen (sl. 15). Dakle ostaci pokojnika nisu bili ekshumirani, iako mogućnost djelomične ekshumacije nije moguće u potpunosti odbaciti. Za pretpostaviti je da ćemo u budućim istraživanjima naći još grobova na ovome prostoru ukopane u okolne glinaste slojeve ili ispod njih.

Istočna zona ovog traveja uglavnom je (osim možda u sjevernome dijelu) prekrivena različitim kamenim strukturama različitih širina, koje se, pružaju u pravcu istok –

20 Uzorci drva i kosti iz groba poslani su na analizu radioaktivnoga ugljika.

Sl. 16 Izljevni kanalić sakrarija sačuvan u istočnome zidu kapele (snimio: J. Belaj)

Fig. 16 Outflow canal of the sacrarium, preserved in the east wall of the chapel (photo by: J. Belaj)

zapad, sve do istočnoga zida kapele (v. sl. 13). Premda se pojavljuju na sličnoj dubini, nisu građene odjednom te su vidljivi njihovi međusobni spojevi. Budući da su tek vrlo plitko otkopane, teško je odgonetnuti njihovu svrhu i vrijeme gradnje, a čak ni njihov eventualni odnos prema dograđenoj kuli nije sasvim jasan. Nadamo se da će u dubljim slojevima slika postati jasnija.

Premda nije ostalo mnogo od istočnoga gotičkog zida, jedan detalj uočen u njemu je osobito vrijedan. Riječ je o izljevnom kanaliću sačuvanome *in situ* koji je odvodio vodu iz sakrarija kroz zid kapele (sl. 16). I ulomak donjega dijela sakrarija pronađen je u urušenju ovoga zida. Sakrarij je niša koja u dnu ima rupu koja prolazi kroz zid svetišta te se njome izlijeva blagoslovljena voda. L. Dobronić ističe da uzidani sakrariji pripadaju inventaru crkava prije 14. stoljeća (Dobronić 1984: 116). Sakrarije nalazimo u templarskim crkvama u Gori i Martinu kod Našica, obje su datirane u prvu polovicu 13. stoljeća (Dobronić 1984: 116, 120 [s fotografijama]; Miletić, Valjato Fabris 2014: 58).

ZAKLJUČAK

U historiografiji prevladava mišljenje da su zemlju Pakrac ivanovci stekli od kralja Emerika ili Andrije II., dakle između 1196. i 1235. godine. Smijemo pretpostaviti da nije prošlo mnogo vremena od stjecanja ovoga posjeda na iznimno važnome geostrateškom položaju do izgradnje ivanovačkoga sjedišta – *domusa*. Također, možemo pretpostaviti da se u njegovome sklopu, kako je bilo uobičajeno (Dobronić 2002: 82), nalazila i kapela, što-

više – da su građeni istovremeno. Takvu dataciju kapele, pokazalo se, podupiru pronađeni nepokretni i pokretni nalazi. To se prvenstveno odnosi na ulomke svodnih rebara bademastoga presjeka te šape na bazama polustupova. Dakle, izgradnju prve faze kapele u Pakracu preliminarno možemo datirati u prvu polovicu 13. stoljeća čime je uvrstavamo među najranije sakralne građevine gotičkog stila na ovim prostorima. Zahvaljujući sačuvanim profilacijama portala, otkrivenoga u istraživanjima 2018. godine (Belaj 2019: 104, sl. 3), drugu fazu možemo datirati oko 1500. godine.

Smatramo da su dosadašnja istraživanja bila vrlo uspješna i da su iznjedrila vrlo zanimljive rezultate. Nesumnjivo je pronađen izuzetno vrijedan objekt čije istraživanje valja nastaviti i u budućnosti te ga prezentirati. No, čeka nas još mnogo posla i potrage za odgovorima na pitanja koja se trenutno nameću: Hoćemo li pronaći tragove domusa čije postojanje pretpostavljamo, i je li on – prije gradnje utvrde – bio utvrđen? Hoćemo li pri pronaći i ostatke kovnice? Je li kula pridodana kapeli istovremeno kada su zidovi kapele podebljani te jesu li istodobno građene i ostale kule staroga grada? Koliko je tome prethodilo znatno oštećivanje kapele, najbolje uočljivo u njenome istočnom dijelu te u koje vrijeme je kapela preuređena, primjerice dodavanjem trijumfalnoga luka? Koja je priroda struktura pronađenih u istočnoj petini kapele? Ovo je tek dio pitanja, a sigurno će se tijekom istraživanja javljati i nova. Naravno, istražujući dublje slojeve, moramo računati i na brojne grobne ukope u kapeli. Također ćemo – izvan gabarita kapele – pokušati ustanoviti suodnose različitih graditeljskih faza kapele te njen odnos prema eventualnim susjednim objektima.

LITERATURA / BIBLIOGRAPHY

- Belaj, J. 2018, Prva arheološka istraživanja lokaliteta Stari grad u Pakracu godine 2017., *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XIV, 54–60.
- Belaj, J. 2019, Arheološka istraživanja lokaliteta Pakrac – Stari grad 2018. godine, *Annales Instituti Archaeologici*, Vol. XV, 101–106.
- Čimin, R. 2020, *Razvoj i prostorna organizacija srednjovjekovnih posjeda na području Gornje Komarnice*, Unpublished PhD Thesis, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb.
- Dobronić, L. 1984, *Posjedi i sjedišta templara, ivanovaca i sepulkralaca u Hrvatskoj*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knjiga 406, Razred za likovne umjetnosti, knjiga XI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Dobronić, L. 2002, *Templari i ivanovci u Hrvatskoj*, Dom i svijet, Zagreb.
- Gačić, D. 2011, *Lule iz muzejskih zbirki Srbije*, katalog izložbe, Muzej grada Novog Sada, Novi Sad.
- Herman Kaurić, V. 2004, *Krhotine povijesti Pakraca. Povijest naselja od prapovijesti do 1918. godine*, Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, Slavonski Brod.
- Herman Kaurić, V. 2014, Značaj i sudbina pakračke utvrde kroz povijest, in: *Ascendere historiam. Zbornik u čast Milana Krubeka*, Karbić M., Kekez H., Novak A., Horvat Z. (eds.), Odsjek za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 497–518.
- Horjan, G. (ed.) 2007, *Veliki Tabor u svjetlu otkrića*, katalog izložbe, Muzeji Hrvatskog Zagorja, Hrvatski restauratorski zavod, Gornja Stubica.
- Horvat, Z. 1977, Neke profilacije svodnih rebara u srednjovjekovnoj arhitekturi kontinentalne Hrvatske, *Peristil*, Vol. 20, 5–12.
- Horvat, Z. 1989, *Strukture gotičke arhitekture*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
- Horvat, Z. 1992, *Katalog gotičkih profilacija arhitekture kontinentalne Hrvatske*, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske, Zagreb.
- Horvat, Z. 2005, *Topusko. Ruševine cistercijskog samostana. Konzervatorska studija*, Zagreb (neobjavljeni rukopis pohranjen u Hrvatskom restauratorskom zavodu).
- Ivanušec, R. 2010, *Franjevačka crkva sv. Antuna Padovanskog sa samostanom: konzervatorsko istraživanje i obnova*, Franjevački samostan sv. Antuna Padovanskog, Zavičajni muzej Našice, Našice.
- Mašić, B. 2002, Interpretacija skeletnog nalaza s lokaliteta Muzej Grada Zagreba – samostan klarisa, *Histria antiqua*, Vol. 8, 95–101.
- Miletić, D. 1996, Župna crkva B. D. Marije u Gori, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*, Vol. 22–23, 127–151.
- Miletić, D., Valjato Fabris, M. 2014, Rekonstrukcija templarskog sloja župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije u Gori, *Portal*, Vol. 5, 49–70.
- Pisk, S. 2017, *Pustinjaci podno Garić planine. Pavlinski samostan Blažene Djevice Marije na Gariću (Moslavačka gora) i njegova uloga u regionalnoj povijesti*, Leykam international d.o.o., Zagreb.
- Pliverić, J. 1880, Pakrac, *Vienac Zabavi i pouci*, Tečaj XII, 259.
- Radić, M., Bojčić, Z. 2004, *Srednjovjekovni grad Ružica*, katalog izložbe, Muzej Slavonije, Osijek.
- Salajić, S. 2010, Srednjovjekovna nizinska utvrda u Virovitici, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. Vol. XLIII, 353–379.
- Sekelj Ivančan, T., Tkalčec, T. 2003, Arheološko nalazište Torčec – Cirkvišće, *Podravina*, Vol. 2(4), 5–36.
- Szabo, G. 1911, Prilozi za povjesnu topografiju Požeške županije, *Viestnik hrvatskoga arheološkoga društva*, Vol. XI, 40–60.
- Szabo, G. 1920, *Srednjovjekovni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji*, Izvanredno izdanje Maticе hrvatske, Zagreb.
- Tkalčec, T. 2016, Odabir mjesta za pokop djece u novom vijeku na primjeru Crkvara kod Orahovice, in: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske*, *Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjovjekovne arheologije, Zagreb 4. lipnja 2014.*, Krznar S., Sekelj Ivančan T., Tkalčec T., Belaj J. (eds.), *Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, Požega – Voćin, 9. i 10. prosinca 2011.*, Žuljević I. (ed.), Biskupski ordinarijat, Požega, 256–263.
- Tomičić, Ž. 2010, O knjigama iz samostana sv. Mihovila, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3.s. Vol. XLIII, 489–501.
- Vukičević-Samardžija, D. 2013, Crkva Majke Božje u Voćinu i kasna gotika u Slavoniji, in: *Voćin. Crkva i svetište, Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa, Požega – Voćin, 9. i 10. prosinca 2011.*, Žuljević I. (ed.), Biskupski ordinarijat, Požega, 256–263.

SUMMARY

In June and July 2019, the Institute of Archaeology undertook the third campaign of archaeological excavations at the site of Pakrac – Stari Grad, in the very centre of the town of Pakrac.¹ Since the second campaign, the excavations have focused on trench 1, containing the remains of the Gothic chapel of the Knights Hospitaller which stood in the courtyard of their town or, earlier, within their domus.

Remains of two basic phases of the construction of the chapel have been identified (Fig. 1). In the first, early Gothic phase, a single-nave chapel was built of finely worked stone. Its walls were reinforced with buttresses. The bases of the half-pillars that supported the cross-ribbed vault were found along the side walls. Therefore, it had three naves, the third one being longer. In the southwest corner of the chapel there was the entrance to a spindle staircase that was built at the same time as the chapel. An outside plinth runs around the walls, buttresses, and the staircase. In the second, late Gothic phase of the chapel, the walls were thickened on the outside, which made them approximately two times thicker. At that time, the cross-ribbed vault was removed and replaced with some other solution, maybe a flat wooden ceiling; the half-pillars lost their purpose and were removed; a new brick floor was laid, and a new portal was made. It was sculpted in an exceptionally rich way; even before a detailed stylistic analysis, we can say that its characteristics belong to the corpus of late Gothic works. It dates to around 1500. The cylindrical tower east of the chapel seems to have been added at the same time or soon after. This intervention provided an additional strong fortification to the chapel, which would not be unusual in view of the approaching Ottoman danger.

During the excavations of the chapel in 2019, we removed the brick floor and various layers beneath it until we reached a layer of a collapse (Fig. 2) where we found several fragments of sculpted stones, includ-

ing fragments of almond-sectioned vault ribs, typical for the 13th century (Fig. 3). The brick floor was significantly damaged by a large burial in the north-west corner. This year, inside we found two horses buried whole (Fig. 4) and parts of a third. From a pipe with a lid (Fig. 5) we can date this burial to the beginning of the 19th century. Underneath them, in the eastern profile of the burial, there were two wooden coffins with visible bones of the dead inside (graves 6 and 7). The coffin planks were unusually well preserved, probably because of the specific anoxic environment. The excavations uncovered some of the bases of the half-pillars in their entirety. The best-preserved base is a small one that was found in the south-west corner of the chapel, next to the entrance to the staircase. It has a paw (griffe) shaped like a zoomorphic snout and eyes (Fig. 6). Organic paws like those in Pakrac developed at the turn of the 12th and 13th centuries, as shown by many French, Hungarian, and Croatian examples.

What makes the space of the central nave stand out the most are the numerous stone structures that have been found in it. The youngest of them is a circular dry-stone well. To the west of the well there is a stone masonry tomb with a stone floor that was later drilled to make a posthole (Fig. 10). It contained wood remains, probably from coffins, but no bones were found. The remains of this and some other dead were probably exhumed when the chapel was abandoned, which leads us to conclude that these burials were the last. Each such case may indicate that the buried person was a prominent member of the community. To the south, leaning on the south wall of the chapel, there is another stone masonry tomb (grave 4). Also, in the layer of earth and collapsed material above it, there was a decorative fitting for the binder of what was probably a religious book (Fig. 11), dated to the last three decades of the 15th century. The mentioned masonry tomb (4) also contained the remains of wood planks from the coffin and fragments of bones of two people, so it seems that their remains were also mostly exhumed. Leaning on the north and south wall of the chapel there are masonry structures with a rectangular ground plan, but their purpose is unclear in the present state of research. Still, they seem to be the remains of a triumphal arch built in a later phase, when the chapel

1 This work has been supported in part by the Croatian Science Foundation under the project Development and Heritage of the Military Orders in Croatia (milOrd) (HRZZ, IP-2019-04-5513).

vault was already demolished (Fig. 13), and the foundations of side altars beside it.

The interior of the eastern nave can be divided into two completely different transversal zones of similar width (see Fig. 13). The western zone is similar to the central nave because its central part contains two masonry tombs. The tomb to the north was built of stone and the tomb to the south, transecting it, was built of bricks. The latter was itself transected by the well. The tomb to the north contained only a few bones; the tomb to the south contained a coffin and human bones in an anatomic position on the brick floor, but preserved only from the waist down. The eastern side of this nave is mostly covered by different stone structures of different widths that stretch from east to west, but they were not built at the same time and their mutual joints are visible. Since they have only been excavated very shallowly, it is still hard to identify their purpose and time of building. The walls of the Gothic phase of the chapel in this nave are in a much worse state of preservation; it is our impression that the eastern part of the chapel was very badly damaged and maybe even demolished and rebuilt before the reconstruction and the addition of the triumphal arch. But it is

too early for more concrete conclusions.

The chapel ends with a final east wall, which has not been preserved in its entire length, as there are no joints with the side walls of the chapel, i.e. the eastern corners of the chapel. Still, a trace of the north-eastern corner and buttress has been preserved, visible as a negative in the added wall (Fig. 14). It is the thickening of the early Gothic walls of the chapel, but here it has the form of a cylindrical tower (see Fig. 13), confirming the assumption that a cylindrical tower was added to the chapel in its eastern part. It seems that the eastern corners of the chapel were dug during the removal of the tower. Even though little remains of the east Gothic wall, it was observed that there was an outflow canal in it, draining water from the sacarium through the chapel wall (Fig. 16).

There were immovable and movable finds, mostly fragments of almond-sectioned vault ribs and paws on the bases of the half-pillars, dating the construction of the first phase of the chapel in Pakrac to the first half of the 13th century, which makes it one of the earliest sacral buildings in the Gothic style in the region.